

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КИРИЧЕНКО ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО І ТОТАЛІТАРНА
ДЕРЖАВА В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ
1946-1947 РОКІВ**

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя - 1996

716 33.370
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України
Запорізького державного університету.

Наукові керівники: доктор історичних наук, професор
Турченко Федір Григорович
доктор історичних наук, доцент
Тимченко Сергій Михайлович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Панченко Петро Пантелеймонович
кандидат історичних наук
Ігнатуша Олександр Миколайович

Провідна організація: Дніпропетровський державний універси-
тет Міністерства освіти України

Захист відбудеться "10" Вересня 1996 р. о 14
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.04.03 в За-
порізькому державному університеті за адресою: 330600, м. Запоріжжя,
вул. Жуковського, 66, корп. V, акт. зал.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці За-
порізького державного університету за адресою: 330600, м. Запоріжжя,
вул. Жуковського, 66, корп. II.

Автореферат розісланий "01" серпня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Тимченко
Тимченко С. М.
ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00739437 (X)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розбудова молодого української держави в число першочергових завдань поставила відродження села, створення його життєздатного економічного і соціального потенціалу. Це вимагає глибокого осмислення минулого, історичної ретроспективи взаємовідносин держави і села на різних етапах.

В цьому плані повоєнний період являє собою надзвичайний інтерес, тим більше, що цього року виповнюється 50-річчя трагедії в історії українського народу - голоду 1946-1947 років.

Розкриття реального наповнення політики тоталітарної держави стосовно села, особливо за критичних умов, якими стали часи голодного повоєнного лихоліття, виявлення реальних причин, а не поверхових приводів голодомору 1946-1947 рр. дозволяють глибше зрозуміти суть радянського режиму, його ставлення до України та українців.

Проте, до останнього часу визначене коло питань не стало об'єктом серйозного і всебічного осмислення ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Практично відсутні об'єктивні наукові узагальнення істориків з проблем суб'єктивних причин голоду, особистого ставлення Й.Сталіна і його найближчого оточення до України та українців, впливу негараздів в економіці на становище в криміногенній сфері.

Дослідження визначеного темою дисертації кола питань важливе з погляду більш ґрунтовного висвітлення політичного та економічного становища України у складі СРСР, подолання багатьох існуючих до недавнього часу ідеологічних догм. Взятий у цей час курс на зміцнення радянської тоталітарної держави та адміністративно-командної системи в економіці проявляв себе з особливою жорстокістю і цинізмом, не рахуючись навіть з людським життям.

В цілому спеціальне дослідження голодомору в таких ракурсах дозволяє поглибити знання про суть і зміст складного і недостатньо дослідженого періоду української історії - другої половини 40-х років ХХ ст.

Аналіз ступеня наукової дослідженості тематики дисертації. З питань взаємовідносин українського села і тоталітарної держави у відбудовчі роки практично немає спеціальних досліджень. В той же час цієї проблеми досить часто торкались автори, які займались вивченням питань аграрної історії. Умовно всю історіографію даної теми можна поділити на 4 періоди, кожен з яких мав свої особливості.

Перший охоплює кінець 40-х середину 50-х років; другий - середину 50-х - середину 80-х років; третій - другу половину 80-х - 1991 р.; четвертий - з грудня 1991 р. - до наших днів.

Характерною рисою наукового осмислення ряду важливих аспектів даної проблеми стала активна участь в ньому поряд з істориками представників інших наук - демографії, історії держави та права, соціології, економіки та організації сільського господарства. Цілком

природньо, що їх узагальнення носили переважно прикладний характер і мало торкались обраних нами аспектів досліджуваної теми.

Варто відзначити ще одну характерну рису історіографії даної проблеми. До середини 80-х років мова йшла лише про "продовольчі складнощі", уникався навіть сам термін "голод". Це виводило вивчення теми з рамок надзвичайного явища і ставило її в рамки "величного процесу відбудови народного господарства".

Перші спроби осмислення вказаної наукової проблеми припадають на кінець 40-х - початок 50-х років. Це були переважно агітаційно-пропагандистські роботи спеціалістів сільського господарства, партійних і радянських керівників різних рівнів. Лише в 1946-1947 роках їх було опубліковано на союзному, республіканському та обласному рівнях близько 1 тис. (Див. наприклад: Посмітний М. Нові горизонти села.-К.,1946; Дубковецкий Ф.Н. На путях к коммунизму.-М.,1951). Цими, а також окремими агітаційно-пропагандистськими наукоподібними буклетами (Див. наприклад: Каневський О.Н. Відбудова та розвиток сільського господарства УРСР. - Київ-Харків,1947) даний період історіографії і обмежився. Єдине, що становить їх цінність - ретельно відібрані факти, що прославляють існуючий режим.

Критичний аналіз стану справ у сільському господарстві, зініційований М.Хрущовим на вересневому (1953р.) Пленумі ЦК ВКП(б), XX з'їзд КПРС, який відбувся в лютому 1956 р., відкрили нові горизонти вивчення теми. Певною мірою цьому сприяла і заява М.Хрущова на з'їзді про те, що у довоєнні роки Й.Сталін готував виселення українців за співробітництво з нацистами. Документально не підтверджене, воно разом з тим дало ґрунт для роздумів і нових оцінок. (Хрущов М.С. Про культ особи та його наслідки. Доповідь на закритому засіданні XX з'їзду КПРС // Известия ЦК КПСС.-1989.-N 3).

Прогресивні зрушення у вивченні даної та суміжних з нею проблем в цей період прослідковуються в кількох напрямках.

По-перше, значно розширилась джерельна база досліджень. Історики отримали можливість працювати не лише з офіційними документами, а і з матеріалами архівів, і в першу чергу поточних. Розпочалось видання серій щорічників, тематичних збірників документів, в тому числі регіональних. (Народне господарство Української РСР в 1959 р.: Стат.щорічник.-К.: Статистика,1959; Посевные площади в СССР: Стат.сборник в 2-х томах.-М.: Госстатиздат,1957).

По-друге, особливо активізувались дослідження з історико-партійної тематики. Характерною їх особливістю стосовно досліджуваних нами аспектів теми було виключення ВКП(б)-КПРС із структури державного управління, розгляд її дій як керівної і спрямовучої сили суспільства. Навіть на хвилі рішучого засудження культу особи та його наслідків переважна більшість дій партійних керівників залишалась поза критикою. (Корольов Б. Боротьба партії за

відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в повоєнний період (1946-1953 рр.).-К.,1961; Роговой С.М. Борьба КП Украины за восстановление и дальнейшее развитие социалистического сельского хозяйства (1943-1950). - К., 1960). Вказана тенденція, але вже із значно вищим ступенем вихвалення "ентузіазму мас" та "мудрості партії", стала характерною і для подальших історико-партійних праць, (див.наприклад: Буцько М.О., Лавринович М.І. Комуністична партія на чолі відбудови народного господарства Української РСР.-К.: Політвидав України,1972; Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины. (1946-1950 гг.).-К.: Политиздат Украины,1986.)

По-третє, найбільш повним у зазначений період було висвітлення проблем економічної історії. В окремих працях заговорили навіть про "продовольчі складнощі" перших повоєнних років. Це означало прогрес наукового узагальнення даної теми. В той же час, з повагою ставлячись до вказаних праць, варто відзначити, що рівень їх теоретичних висновків і узагальнень залишався невисоким, а об'єктивний аналіз часто підмінявся однобоким, догматичним коментуванням, підганянням висновків у заздалегідь підготовлені схеми (див. наприклад: Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период.-М.: Экономика,1965; История советской экономики в 7-ми томах.-Т.6.-М.: Экономика,1980).

В 70 - 80-і роки, залишаючись в рамках існуючої концепції і методології, вивчення вказаної проблеми здійснювалось двома напрямками. З одного боку, спостерігалось розширення джерельної бази, залучення до наукового обігу нових документів, і в першу чергу статистичних. З іншого боку, висновки історичних досліджень штучно підганялись під теоретичні положення рішень партійних з'їздів, Пленумів та Постанов ЦК КПРС. Кількість останніх була значною і дозволяла "вишукувати" необхідні керівні цитати.

Найбільш помітними в історіографічному надбанні зазначеного періоду стали дослідження, які проводились групою московських вчених, очолюваних відомим істориком-аграрником І.М.Волковим, автором монографії "Трудовой подвиг советского крестьянства".-М.:Мысль, 1972. Праця містить велику кількість фактографічного матеріалу, значна частина з якого введена до наукового обігу вперше. На фоні загального вихвалення досягнень села, автор чи не вперше в історіографії акцентує увагу на невирішених проблемах, продовольчих складнощах, порушенні принципів роботи з кадрами.

Над дослідженням проблем повоєнного села та "продовольчих складнощів" даного періоду працювали також М.А.Вилцан (Вицлан М.А. Материально-техническая база колхозов СССР в послевоенные годы// Развитие сельского хозяйства СССР 1946-1947 гг.-

М., Політиздат, 1972.) та О.М.Вербицька (Вербицкая О.М. Сельское хозяйство СССР: от Сталина к Хрущеву.-М.:Наука, 1989.).

Ними була підготовлена колективна праця (Советская деревня в первые послевоенные годы.1946-1950.-М.:Наука,1978), яка є найбільш повним узагальненням проблем повоєнного села і не має аналогів за насиченістю фактичним матеріалом. Що ж стосується висновків роботи, то вони продовжували знаходитись в рамках існуючої на той час офіційної ідеології.

Одночасно з цим активізується дослідницька робота і в Україні. В цей період виходять колективні праці, і зокрема "Історія селянства Української РСР" (Історія селянства Української РСР: в 2-х Т.-Т.2-К.:Наукова думка,1967) та багатотомна "Історія Української РСР" (Історія Української РСР. у 8-ми Т.,10 кн.-Т.8, кн.1.-К.:Наукова думка,1985). Перенасичені фактичним матеріалом, вони разом з тим не торкаються вузлових проблем взаємовідносин держави та села.

На історичних дослідженнях вказаного періоду, в тому числі і українських, не могла не відбитись розгорнута керівництвом країни спочатку замаскована, а згодом і явна реабілітація Й.Сталіна та сталінізму. Це в першу чергу знаходило свій вияв у самій концепції дослідження. Відбудова повоєнного господарства зображалась як своєрідний феномен, що забезпечив збалансований розвиток промислового і аграрного виробництва.

В другій половині 80-х років дослідження визначеної проблематики вступило в якісно новий етап. Процеси лібералізації викликали різку критику тоталітаризму, репресій сталінського періоду, деформацій у взаємовідносинах міста та села. Визначений процес був досить складним. Значно більшу активність при перегляді минувшини порівняно з істориками виявляли економісти, соціологи, правознавці. Саме ними було поставлено ряд важливих проблем.

Лише в кінці 80-х років дана наукова проблема стала об'єктом прямих чи побічних наукових узагальнень. В першу чергу це стосується праць І.П.Кожукала (Кожукало І.П. 1946-1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. - К.: Політвидав України, 1990), Ю.І.Шаповала (Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Укр.іст.журнал.-1991.-N 7-8), І.М.Маковійчука та Ю.Г.Пилявця (Маковійчук І.М.,Пилявець Ю.Г. Голод на Україні в 1946-1947 роках // Укр.іст.журнал.-1990.-N 8; (Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр.-К.: Знання,1991). На даному етапі вивчення проблем передумов та ходу голодомору 1946-1947 рр. концентрувалось переважно навколо характеристики становища сільського господарства республіки в перші повоєнні роки, складнощів відбудови матеріально-технічної бази аграрного виробництва, деформацій політики держави стосовно українського села.

Дещо пізніше розпочалось вивчення демографічних втрат голодомору (Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати

народонаселення Української РСР в 40-х р. // Укр. іст. журнал.-1990.- N 7). Методи підрахунків були аналогічними тим, що використовувалися при дослідженні періоду 1932-1933 років.

Розпад СРСР та здобуття Україною незалежності, забезпечивши реальну свободу творчості та розширивши можливості реалізації різних концепцій наукового пошуку, значно активізували вивчення даної теми. Проте, в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних причин предметом серйозного узагальнення вона не стала. Зусилля переважної більшості дослідників даного історичного періоду були спрямовані головним чином на узагальнення проблем суспільно-політичного життя, місця та ролі окремих особистостей.

На гальмування у вивченні теми вплинули і численні видавничі проблеми. Лише окремі фрагменти унікальної праці вчених Інституту історії України на чолі з Л.Л.Панченком опубліковані в періодичній пресі. Вони викликали значний інтерес наукової громадськості (Панченко Л.Л. Запотаємнений голод сорокових... // Неопалима купина.-1995.-N 5-6).

На цьому фоні значно кращі результати наукового пошуку мали дослідники інших колишніх союзних республік, і в першу чергу Російської Федерації та Молдови. (Волков И.М. Засуха, голод 1946-1947 годов // История СССР. - 1991. - N 4; Бомешко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии 1946-1947 годов.- Кишинев,1990); Зима В.Ф. Голод в России 1946-1947 годов // Отеч.история.-1993.-N 1. Позитивно оцінюючи зроблене варто відзначити, що російська історіографія, як і стосовно 1932-1933 років вперто не бажає визнавати суб'єктивних причин голодомору.

Цікавий матеріал вміщено в опублікованому в Молдові збірнику документів "Голод 1946-1947 гг. в Молдавии".-Кишинев,1994. До речі, окремі його матеріали безпосередньо стосуються України, і зокрема Чернівецьчини та Придунайського регіону.

Проведений історіографічний огляд показує, що означене у назві дисертації коло питань певною мірою вивчалось історичною наукою. Однак, переважна більшість з них була поставлена і вивчена суспільствознавцями поверхово. Практично всі вони носять фрагментарний характер, причини та наслідок страшного голодомору 40-х слабо пов'язуються з особливостями державної стратегії московських владомощів стосовно України.

Не розкриті належним чином і проблеми діяльності репресивно-каральної системи в умовах голоду. Вказані питання лише фрагментарно розглядаються в дослідженнях І.Біласа (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.- В 2-х Т.-К.: Либідь-Військо України,1993) та І.Виниченка (Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання.-К.: Рада,1994).

Дана тема практично не вивчалась в історико-правовому та суспільно-політичному аспектах. Діяльність правоохоронних органів,

"голодна злочинність", особливості прийняття та реалізації на практиці каральних указів 1947 р., що діяли аж до початку 60-х років, залишилися поза увагою вчених-істориків.

Наукове узагальнення даної теми страждало певною однобічністю джерельної бази. Вона обмежувалася матеріалами державних архівів. Що стосується документів відомчих архівів і, зокрема, правоохоронних органів, то вони практично не використовувались.

Враховуючи те, що в такому плані в українській історіографії тема спеціально не розглядалась, а також зважаючи на її політичне та науково-практичне значення, було визначено **головну мету**: розкрити причини, хід, наслідки голодомору 1946-1947 років та показати суть політики тоталітарної держави стосовно українського села за цих умов.

В свою чергу мету дослідження обумовили його об'єкт і предмет. **Об'єктом дослідження** даної роботи є комплекс джерел з історії українського села другої половини 40-х років ХХ ст. **Предметом дослідження** є взаємовідносини українського села і тоталітарної держави.

Відповідно до поставленої мети висуваються наступні дослідницькі завдання:

1. Об'єктивно розкрити становище та втрати українського села після закінчення другої світової війни.

2. Достовірно визначити причини та приводи голодомору у зв'язку з посухою 1946 р. та хлібозаготівельною кампанією.

3. Здійснити всебічний аналіз ходу голодомору, його масштабів та особливостей в різних регіонах України.

4. Розробити об'єктивні методики оцінок соціально-демографічних втрат голодомору.

5. Визначити головну сутність та основні напрямки політики тоталітарної держави стосовно українського села в умовах голодомору 1946-1947 років.

6. Показати діяльність репресивно-каральної системи в умовах голодомору.

7. Розкрити вплив голодомору 1946-1947 років на показники злочинності, інших антигромадських явищ і прийняття у зв'язку з цим змін у законодавстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1946-1947 років; тобто час назрівання та ходу голодомору. В той же час, з метою більш глибокого аналізу тих чи інших проблем, причинно-наслідкових зв'язків автор звертається до періоду 1943-1945 та 1948-1949 років. Однак, дані історичні періоди носять у науковому узагальненні теми другорядний характер.

У теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження покладено принципи науковості, історизму, конкретності істини, загальнолюдських цінностей, що визначаються представниками різних шкіл та напрямків.

Джерельну базу дисертації склали документи різної видової належності:

1) Опубліковані офіційно-політичні акти, закони та рішення Верховної Ради і Уряду, директивні матеріали партійних органів, що були обов'язковими для виконання всіма, незалежно від партійної належності.

2) Матеріали державних та поточних архівів.

3) Періодична преса.

4) Результати суцільних та вибіркових статистичних обстежень.

5) Мемуарна література.

Найбільшу цінність серед визначеного кола джерел уявляють архівні документи. Насиченими матеріалом стосовно даної проблематики відзначаються матеріали ф.2- Ради Міністрів Української РСР, ф.27 - Міністерства сільського господарства республіки та ф.582 - Центрального статистичного управління.

Перший містить в собі серйозні аналітичні довідки, накази, директиви уряду стосовно становища в сільському господарстві, продовольчого забезпечення населення. Особливою насиченістю згаданий фонд відрізняється стосовно лютого-жовтня 1947р., коли на чолі виконавчої влади республіки знаходився М.С.Хрущов.

Документи фонду Мінсільгоспу України носять більш прикладний характер і дозволяють з належною об'єктивністю оцінити втрати, які були нанесені сільському господарству війною, особливості 1946-1947 господарських років, рівні врожайності, чисельність худоби та її продуктивність. Безперечно цікавими та недостатньо введеними до широкого наукового обігу є матеріали фонду 3941 - Уповноваженого Міністерства заготівель СРСР в Україні.

У фондах Центрального державного архіву громадських організацій України знаходяться унікальні документи, які дозволяють розкрити позицію партійно-державних органів стосовно проведення хлібозаготівель, організації допомоги постраждалим регіонам. Особливої уваги заслуговують листування та інформації партійних органів республіки до ЦК ВКП(б).

Вперше до широкого наукового обігу залучено документи архіву Міністерства внутрішніх справ України. Найбільшу цінність становлять оперативні зведення стосовно випадків дистрофії та канібалізму, які направлялись керівництвом МВС до партійних та державних органів республіки.

Цікаві матеріали знаходяться в даних Секретаріату МВС України, де зберігаються зведення МДВ СРСР, що направлялись для реагування та прийняття відповідних рішень. Безперечною насиченістю фактологічним матеріалом відзначаються фонди Управління по боротьбі з бандитизмом, кримінального розшуку, відділів боротьби з розкраданням соціалістичної власності, подоланням дитячої безпритульності.

В роботі використано і окремі матеріали колекції документів Служби безпеки України.

Отже, використання при підготовці дисертаційного дослідження значної кількості різноманітних джерел дозволяє кваліфіковано дослідити проблеми голодомору 1946-1947 років в Україні.

Наукова новизна дисертації, що визначає особистий внесок автора, полягає у тому, що в ній вперше в історіографії комплексно і системно розглянута проблема взаємовідносин українського села і тоталітарної держави в умовах голодомору 1946-1947 рр. З'ясовано основні причини голоду та доведено його переважно штучний характер, спрямований в першу чергу на придушення можливих пагонів української опозиційності. Введення до наукового обігу значної кількості документів дозволило більш глибоко зрозуміти сутність політики тоталітарного радянського режиму, його місце в новітній українській історії.

На захист виносяться наступні положення:

1. Становище аграрного виробництва, рівень розвитку продуктивних сил українського села в повоєнні роки знаходився в кризовому стані і таїв у собі постійну потенційну загрозу голодомору;

2. Аграрна політика партійно-державного керівництва другої половини 40-х років була продовженням комуністичних догм, реалізація яких започаткована насильницькою колективізацією сільського господарства. Вона не була економічно обґрунтованою і вкрай негативно позначилась на стані продуктивних сил сільського господарства;

3. Посуха 1946 р. за своїми масштабами завдала великої шкоди аграрному виробництву республіки. Проте і за цих умов держава мала необхідні зернові та продовольчі ресурси для того, щоб не допустити голоду. Виходячи з цього можна зробити висновок, що посуха 1946 р. не була головною причиною голодомору 1946-1947 рр., а виступала його приводом;

4. Сталінське керівництво та його київські поплічники відчували в повоєнні роки непевність своєї політики в Україні, а тому в їх діяннях вказаного періоду явно простежується прагнення кістлявою рукою голоду задушити можливі прояви української опозиційності;

5. Головною причиною голодомору 1946-1947 років була антигуманна політика тоталітарної держави, особливо під час проведення хлібозаготівель. Останні фактично здійснювались методами політики "воєнного комунізму";

6. Держава в 1946-1947 роках мала всі можливості не допустити масової гибелі людей в результаті голодомору, однак вона лише провокувала його.

7. Репресивно-каральна система в умовах голодомору 1946-1947 років була важливим елементом державної політики. Методи жорстокого терору та безпрецедентного тиску фактично вели до фізичного знищення

багатотисячних мас людей. Загальна кількість жертв голодомору склала понад 1 млн. чоловік;

8. Найбільшого удару голодомор 1946-1947 років завдав сільському населенню республіки. При мізерному рівні оплати праці, не отримуючи продовольчих карток та не маючи запасів хліба, сільські жителі, - опора свідомого українства, були фактично поставлені на грань вимирання ;

9. Голодомор 1946-1947 років спровокував суттєве зростання злочинності. Значна частина скоєних антидержавних дій безпосередньо спричинялась відсутністю елементарних продуктів харчування та загрозою голодної смерті. Держава за цих умов не вжила заходів щодо ліквідації причин, що призвели до зростання злочинності, а, навпаки, посилила свої репресивні дії. Конкретним проявом цього стало прийняття сумнозвісних Указів 1947 р.

Апробація роботи. Результати дисертаційного дослідження апробувались на Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, в тому числі в Одесі (1995,1996 рр.), Запоріжжі (1995,1996 рр.), Умані (1996 р.), Харкові (1995, 1996 рр.).

Практичне значення дисертаційного дослідження з точки зору автора полягає в тому, що факти та висновки, які в ньому зроблені, можуть бути використані при подальшій розробці різних аспектів проблем новітньої історії України, написанні узагальнюючих праць, навчальних посібників, при читанні вузівських курсів історії України, історії держави і права України.

Достовірність результатів історичного узагальнення голодомору 1946-1947 років в Україні забезпечується документами і матеріалами, а також методиками, на основі яких виконана робота.

ОБСЯГ, СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох глав, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг дисертації складає 185 с. машинописного тексту.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, розглянуто стан її наукової розробленості, для чого проаналізовано найважливіші праці, що стосуються проблеми, визначені мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, сформульовано основні положення, що виносяться на захист, розкриті наукова новизна та практичне значення дисертації.

У першій главі "Назрівання передумов голодомору" - розглядаються проблеми становища сільського господарства повоєнної України. Аналіз цих питань дозволяє стверджувати про появність глибокої кризи системи колгоспно-радгоспного виробництва, яка за умов латання ран, нанесених війною, таїла в собі потенційну загрозу голоду.

В першому параграфі дано характеристику стану та втрат українського повоєнного села. Доводиться, що вони були нанесені

аграрному виробництву як з німецького, так і з радянського боку. Матеріально-технічна база села знаходилась у стані руйнації.

Ситуація ускладнювалась тим, що, як і в довоєнні роки, держава продовжила реалізацію курсу на першочергову відбудову важкої промисловості за рахунок вилучення коштів із села. А це, як свідчив досвід 1932-1933 років, таїло в собі потенційну загрозу голоду.

Проте, найбільш трагічними були втрати населення України. Масові розстріли, насильницькі депортації населення до Німеччини, повільне повернення або взагалі відмова повертатись репатріантів,- все це призвело до зменшення населення республіки в 1945 р. у порівнянні з 1940 р. на 7.4 млн. чол., або на 27.2%. При цьому близько 75% втрат склали сільські жителі, а більше 80% - особи чоловічої статі. (Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР: Сборник статей.-М.: Наука, 1983.-С.190). Різке зменшення чисельності працездатного населення за умов, коли значна частина матеріально-технічної бази господарств була знищена, означало неминуче падіння обсягів виробництва.

Погіршенню ситуації в селі сприяло насильне вилучення робочих рук з села через оргнабори в промисловість. В західному регіоні республіки втрати населення були пов'язані також і з виселенням та депортацією так званих "українських буржуазних націоналістів та їх поплічників".

Значно знизився і якісний склад кадрів та спеціалістів сільського господарства, невиправдано низькими залишились матеріальні стимули до праці. Навіть для колгоспника-ударника, який виробляв щорічно 350 трудоднів, тобто фактично працював без вихідних, одержував за рік 550 крб., після сплати податків, обов'язкового страхування, інших платежів, які забирали до 400 крб., за рік своєї роботи міг придбати для себе лише штани та гімнастюрку. (Сборник городских и сельских цен.-М.,1946).

Негативний вплив на стан справ у сільському господарстві справляла існуюча система оподаткування, яка спрямовувалась на всіляке обмеження особистих подвір'їв - чи не єдиного джерела виживання сільських сімей.

Як висновок із вищезазначеного є те, що стан сільського господарства та існуюча система організації виробництва у повоєнні роки таїли в собі потенційну загрозу голоду. Досить було незначного катаклізму природи чи бажання верхів "закрутити гайки", як голод з потенційного міг перетворитись у реальне явище.

Аналіз умов господарювання на селі в 1945-1946 роках свідчить, що їх в цілому можна характеризувати як гірші середніх. Внаслідок посухи, численних прорахунків в агротехніці, організації виробництва врожаїв в Україні, особливо її південних областях, було одержано низькі. В той же час в оцінках потенційних можливостей заготівель хліба держава орієнтувалась не на отримані, а на потенційні "біологічні" можливості врожайності.

Зібраного хліба було досить для того, щоб не допустити голоду та забезпечити нормоване харчування сільських і міських жителів.

В другій главі "Хід та соціально-демографічні наслідки голодомору" автор прагне дати відповідь на одне з найважливіших, на наш погляд, питань: чи був штучним голодомор і чи мала держава можливість не допустити масового вимирання сотень тисяч людей?

Проаналізована в першому параграфі хлібозаготівельна кампанія 1946-1947 років свідчить, що проводилась вона за рецептами та зразками штучного голодомору 1932-1933 років. В результаті за несприятливих умов 1946 р. з села вилучались не лише додатковий продукт та запаси, а і найнеобхідніша для харчування та прожитку сільськогосподарська продукція.

Республіка була позбавлена можливих важелів впливу на визначення обсягів заготівель продукції у відповідності до отриманої врожайності. Безумовним монополістом з цих питань виступало Міністерство заготівель.

Хлібозаготівельна кампанія досліджуваного історичного періоду мала яскраво виражене антиукраїнське спрямування. Обсяги вилучення порівняно з сусідніми республіками були найвищими, основою визначення планів слугувала "видова" оцінка врожаю. Значне місце у вирішенні хлібозаготівельних питань надавалось репресивно-каральним заходам.

Зваженістю оцінок та спробами в цей час дещо поліпшити ситуацію відрізнялась в цей час позиція небагатьох, і, зокрема М.Хрущова. Його багаточисленні звернення про допомогу до вищих партійно-державних структур, стали одною з причин його зміщення з поста Першого Секретаря ЦК КП(б)У та призначення жорстокого і базжалісного антиукраїнця Л.Кагановича.

Перші "чорні ластівки" голодомору прилетіли в Україну вже восени 1946 р. Найпершими його удари відчули незахищені верстви населення, в тому числі тимчасово непрацюючі, пенсіонери, вихідці з сільської місцевості, що не отримали карток на продовольство в містах. Маючи досвід 1932-1933 років, селяни терміново робили мінімальні запаси, які тут же вилучались представниками заготівельних організацій, правоохоронних органів, партійно-комсомольськими активістами.

Прямим результатом голодомору стало поширення дистрофії. Станом на 1 квітня 1947 року за далеко неповними даними в Україні було зафіксовано 814777 випадків захворювань на дистрофію, а на 30 червня 1947 р. - 1154378 (Архів ГІБ МВС України, ф.3, оп.1, спр.91, арх.93, спр.92, арх.69-70). Водночас різко зросли показники інших захворювань - тифу, рахіту, гіпострофії.

Тодішнє партійно-державне керівництво мало повну і всебічну інформацію про хід та наслідки голодомору, що в черговий раз охопив Україну. Однак, будь-якої реальної допомоги республіці надано не було. Л.Каганович в практичній діяльності легалізував сталінську ідею про те,

що головна причина усіх існуючих в Україні проблем - націоналізм, і у боротьбі з ним виправдані будь-які методи. Таким чином, голод з площини економічної переміщувався в площину політичну і ставав вагомим важелем подолання можливої української опозиційності.

Одночасно Радянський Союз збільшив експорт хліба до країн "народної демократії", значно розширив масштаби державних запасів, спрямовуючи туди навіть ту доволі скромну допомогу, яку він одержував від зарубіжних країн. Обсяги експорту зерна СРСР за кордон в 1947 р. склали 254,5 тис.тонн у порівнянні з 118,7 тис.т. в 1946 р. (Внешняя торговля СССР: Статистический ежегодник.-М.,1967.-С.110). Сотні тисяч тонн хліба, взяті з доволі скромних продовольчих запасів країни, могли б скласти суттєву підтримку населенню України.

В той же час, незважаючи на постійні прохання Уряду України, їй не надавалась продовольча допомога, і лише весною 1947 р. вона одержала під досить кабальні проценти близько 350 тис.тонн фуражної та посівної позики.

Голод 1946-1947 років став катастрофічним ударом по повоєнному українському селу, яке ледь розпочало заліковувати рани другої світової війни. У відповідності із запропонованою в дисертації методикою, яка передбачає врахування первинних, вторинних та третинних втрат, загальна кількість жертв голодомору 1946-1947 років склала понад 1 мільйона чоловік. Сюди включаються близько 600 тис.чол. померлих від дистрофії та інших хвороб, викликаних голодом, 265-290 тис. ненароджених дітей, більше 100 тис. смертей, пов'язаних з голодом.

В третій главі "Репресивно-каральна політика тоталітарної держави в умовах голодомору" доводиться антигуманний, репресивний характер політики партійно-державного керівництва в надзвичайно трагічний період української історії. Розкрито різні форми репресивно-каральної діяльності: - партійні стягнення для членів ВКП(б), заходи громадського осуду та адміністративного впливу, виселення, переселення, заслання, каральні заходи, аж до "найвищих заходів соціального захисту" - себто розстрілу та конфіскації майна.

Перша хвиля репресій торкнулась керівників господарств, які не виконували планів хлібозаготівель та спробували, враховуючи досвід 1932-1933 років, залишити в себе мінімальні хлібні запаси. Лише в 1946р. та першому кварталі 1947 р. судові органи республіки розглянули 1681 справу про "злочинну діяльність" цієї категорії працівників. Фактично, засудженим виявлявся кожен шістнадцятий з 26745 членів колгоспів республіки. (Маковійчук І.М., Пилевець Ю.Г. Вказана праця... - С.30). В 70,4% випадків на лаві підсудних опинялись вчорашні солдати, інваліди.

Наступним етапом стали гласні судові процеси проти "розбазарювання хліба", крадіїв громадського майна. При цьому до винних застосовувався Закон, прийнятий 7 серпня 1932 року, згідно з яким за крадіжку колгоспного і кооперативного майна застосовувалась

найвища міра покарання - розстріл, із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі терміном не менше 10 років (Історія колхозного права: Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР.-Т.2.-М.:Госполитиздат,1959.-С.224-225).

Свого апогею репресивно-каральна політика держави, що посилювала трагізм голодомору, досягла весною-літом 1947 р. Лише в березні 1947 р. було закінчено 3113 слідчих справ, за якими притягнуто до відповідальності 5189 чол., з яких 3443 - заарештовано. (Архів ПБ МВС України, ф.3,оп.1,спр.87, арк.36-37).

Декларування Радянським керівництвом 26 травня 1947 р. скасування смертної кари активізувало роботу по розробці законодавчих актів, які б ужорсточили режим, посилили відповідальність за часто вимушені крадіжки державного, громадського і приватного майна.

Результатом цього стала розробка Комісією на чолі з А.Ждановим і прийняття 4 червня 1947 р. двох Указів - "Про посилення охорони особистої власності громадян" та "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна" (Правда 1945. 7 червня). Обидва документи передбачали рішуче ужорсточення покарань, спрямоване на посилення репресивно-каральних функцій тоталітарної держави проти голодного населення, і в першу чергу селян. Мінімальний строк тюремного ув'язнення складав 7 років, а максимальний - 25 років виправно-трудових робіт. Як свідчить аналіз судової практики, переважна більшість вироків судів стосувалось "голодної злочинності", крадіжок хліба, зрізування колосків. Не випадково вказані Укази ще називали Законом "про п'ять колосків".

Фактично прийняття цих рішень означало рішучі репресії проти голодного населення. Вже на 1 вересня 1947 р. до судів було передано 11739 справ, що стосувались крадіжок хліба, з яких останніми було заслухано 7857. За ними було засуджено 9430 чол., в т.ч. по Указу 1947р. - 8215. Із засуджених були позбавлені волі терміном від 10 до 20 років - 171 чоловік, від 7 до 10 - 5698 (Архів ПБ МВС України, ф.3,оп.1,спр.87,арк.173).

Голодомор 1946-1947 років спровокував в досить складні повоєнні роки суттєве зростання злочинних проявів. В березні 1947р., порівняно з аналогічним періодом 1946 р., рівень кримінальної злочинності зріс більш як наполовину. Поряд з індивідуальними отримали поширення організовані злочинні дії.

Та все ж в переважній більшості випадків злочинність провоковувалась голодом і відсутністю в населення найнеобхідніших продуктів харчування. Гострим явищем стало поширення дитячої безпритульності та злочинності. Лише в березні 1947 р. органами внутрішніх справ було затримано 3632 жебраки та 12565 безпритульних дітей. Половина всіх засуджених в 1947 р. жінок знаходились в таборах разом з малолітніми дітьми (Архів ПБ МВС України

ф.3, оп.1, спр.36, арк.39-40). Останні потрапляючи до таборів, швидко оволодівали навиками кримінального світу і поповнювали його лави.

Найстрашнішим проявом "голодної злочинності" 1946-1947 років став канібалізм. У своєму розвитку він пройшов декілька етапів. На першому в їжу вживали трупи та м'ясо нетрадиційних тварин; на другому - в їжу вживалось м'ясо вбитих чужих людей, пристарілих односельців; на третьому - в їжу йшло м'ясо вбитих родичів; на четвертому - заняття канібалізмом перетворювалось у джерело отримання стійких доходів. За далеко неповними даними МВС України лише з січня по червень 1947 р. в цілому по республіці було зафіксовано 130 випадків людодіства. При цьому було з'їдено 189 трупів, за що 132 особи притягнуто до кримінальної відповідальності, а 15 осіб направлені на лікування, оскільки після вживання людського м'яса у них були виявлені суттєві психічні відхилення (Білас І. Вказ. праця... -С.346).

Керівництво МВС України кожні десять днів подавало інформацію щодо проявів канібалізму на адресу республіканських керівників Л.Кагановича, М.Хрущова, Д.Коротченка та міністра внутрішніх справ СРСР О.Круглова. Останній регулярно інформував про те, що відбувалось в Україні Й.Сталіна. Проте, з його боку вождя не лише нічого не робилось для того, щоб надати допомогу голодній Україні, а і навпаки, направлялись вказівки про посилення рішучості у боротьбі з "націоналізмом". Це ще раз підтверджує, що для Й.Сталіна та його сподвижників голодомор в Україні носив не характер трагедії, а чітко спланованої акції.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Голодомор 1946-1947 років став результатом дії комплексу факторів, основними серед яких були особливості радянської моделі аграрного виробництва, втрати які понесло сільське господарство в роки другої світової війни, погодних умов. В той же час вирішальну роль у розпалюванні цієї величезної трагедії, що надзвичайно боляче вдарила по "поколінню переможців" відіграли суб'єктивні моменти. Виробленої в 1946 р. сільськогосподарської продукції було достатньо, аби не допустити вимирання сотень тисяч людей. Проте, сталінське керівництво, відчуваючи непевність своєї позиції в Україні, зробило все, аби задушити голодом можливі прояви "українського націоналізму". Виходячи з цього, голодомор 1946-1947 років став часткою репресивної політики тоталітарної держави стосовно своїх громадян і стоїть в одному ряді з такими акціями як "ждановщина", "знищення українських буржуазних націоналістів" таке інше. Однак, масштаби його трагізму були у порівнянні з цими антигуманними акціями значно вищими.

В зруйнованому війною селі, що само по собі в умовах існуючої системи державного здиства таїло в собі потенційну загрозу голодомору, жорстокими каральними методами насильно вилучався хліб,

який в явно недостатній кількості було вирощено протягом складного за погодними умовами 1946 р. Прагнучи якнайшвидше подолати можливі прояви "українського буржуазного націоналізму", тодішнє керівництво за таких умов не лише не зменшило, а, навпаки збільшило плани хлібозаготівель для республіки. Методи повоєнних заготівель, як свідчить проведений аналіз, здійснювались за рецептами 1932-1933 рр. Це ще раз підкреслює штучний характер голодомору.

В умовах голодомору, який дався взнаки вже восени 1946 р. з трьох можливих варіантів поведінки (допомоги, стороннього спостерігача, репресивно-каральної діяльності) радянська тоталітарна держава, штучно спровокувавши голодомор, безумовно віддала перевагу останньому. Піком репресій в умовах голодомору стало прийняття сумнозвісних червневих Указів 1947 р., які передбачали надзвичайно жорстокі покарання навіть за незначні "голодні" злочини. На фоні скасування смертної кари вказані дії повинні були компенсувати цей "найвищий засіб соціального захисту". Проте, спрямовувались вони переважно не проти справжніх злочинців-рецидивістів, а в першу чергу проти селян, що, гинучи з голоду, виходили на поле і зрізували колоски.

Держава не лише нічого не зробила для того, щоб допомогти голодуючому населенню, а і, навпаки, направляла величезні партії зерна за кордон. Що ж стосується зарубіжної допомоги, то вона спрямовувалась переважно не голодуючому селу, а до державних резервів.

Жахливим супутником голодомору стало повернення канібалізму. Це посилювало трагедію українців - одної з найбільших європейських націй, яка, існуючи без державності, в умовах тоталітарної радянської імперії була відкинута комуністичним режимом від цивілізованих до первісно-диких форм поведінки.

Більш як мільйон втрат від голодомору нанесли непоправної шкоди потенціалу нації, яка тільки-но почала відроджуватись від колосальних втрат другої світової війни. Найбільшого удару було завдано дітям - майбутньому держави, інвалідам, пристарілим.

Загальним підсумком вивчення проблем голодомору 1946-1947 років є висновок про безумовно штучний його характер, викликаний прагненням тоталітарної держави поставити у довоєнні рамки покоління переможців. Він став жахливою чорною сторінкою новітньої української історії.

Список опублікованих наукових праць дисертанта з досліджуваної проблеми.

1. Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. - Запоріжжя: вид-во ЗЮІ МВС України, 1996.-8,3 д.а.
2. Кириченко В.М. Національний консерватизм українського села і сучасне державотворення // Матеріали міжнародної наукової

конференції "Відродження української державності: проблеми історії та культури". - Одеса, 1996.-0,1 д.а.

3. Кириченко В.М. Принцип правдивості у виховній роботі. Концепція національного виховання студентів і шляхи її вирішення в сучасних умовах: Матеріали науково-практичної конференції.- Запоріжжя, 1995.-0,1 д.а.

4. Кириченко В.М., Тимченко С.М. К вопросу о репрессивно-карательной системе тоталитарного государства в Украине конца 40-х начала 50-х годов XX века // Международная научно-практическая конференция посвященная памяти проф. К.Г.Федорова: Материалы выступлений.-Запоріжжя, 1996.-0,3 д.а.

Kirichenco V.N. Ukrainian country - side and totalitariness state in the condition of starvation 1946-1947 years. Manuscript.

Dissertation for the competition for an academic of a candidate of History on speciality 07.00.01 - History of the Ukraine.

Zaporozhye's State University, Zaporozhye - 1996.

It is defended the manuscript, in which the first time cause course of events social-demographic consequence of the starvation 1946-1947 years in Ukrainian country-side policy totalitariness of the state in the country and her inhabitants is considered.

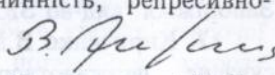
Special attention is paid to causes of intensification and main direction activities of the repressive-punish system, in flueuse starvation on the falling - off criminal situation.

Кириченко В.Н. Украинская деревня и тоталитарное государство в условиях голодомора 1946-1947 годов. (Рукопись)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Запорожский госуниверситет, Запорожье, 1996.

Защищается диссертация, в которой впервые комплексно рассматриваются причины, ход и социально-демографические последствия голодомора 1946-1947 годов в украинской деревне, раскрыта политика тоталитарного государства по отношению к деревне и ее жителям. Особое внимание обращено на причины и основные направления ужесточения репрессивно-карательной системы, влияние голодомора на ухудшение криминогенной ситуации.

Ключові слова: голодомор, тоталітарна держава, хлібозаготівлі, колгоспи, особисте підсобне господарство, злочинність, репресивно-каральна система, відбудова, націоналізм.

Здано до набору 29.07.1996. Підписано до друку 29.07.96. Ум.друк. арк. 1.0. Зам. 1420. Тир. 100. ВКФ м.Запоріжжя.

ONE 28 9A

438296

AB 35.340

AB 35.340